

בענין מצות פדיון שבויים

מאת: דוד ליכטנשטיין

פרק א

לאחרונה ל"ע נתפסו כמה יהודים למאסר לכמה שנים, ביניהם ר' שלום מרדכי רובשקין נ"י שנתפס על עניני גזל ומרמה, וג' בחורים מא"י שנתפסו במדינת יאפאן על העברת המכס, ובתוך הדברים מצאו גם סמים. וכן מר יונתן פאללארד נ"י, שנתפס בגלל שהיה מרגל למדינת ישראל. המקום ירחם עליהם ולכל אחינו בית ישראל הנתונים בצרה ובשביה ויוציאם מצרה לרוחה בזמן קרוב, אכי"ר.

ויש לדון לפי דין תורה באנשים שנאסרו ע"פ המלכות ובאופן שלפי דיניהם של המלכות נענשו כדין, שאכן פשעו באותם העוונות שבהם נתפסו ונאסרו במאסר אי חל עליהם וכיוצא בהם המצוה הגדולה של פדיון שבויים [אבל באופן שגם במשפטם נענשו שלא כדין מתוך עלילות ובהגזמה וכדומה, באופן שלית דין ולית דיין, בודאי הדין משתנה אז, ומקרה זה אינו מענין המאמר שלפנינו]. ויש לדון בזה בכמה ספיקות:

(א) אם מצות פדיון שבויים היא דוקא במצב של סכנת נפשות, ואת"ל שבכה"ג שאין סכנת נפשות אין בו משום מצות פדיון שבויים האם עכ"פ חייבים לפדותו מצד מצוה אחרת.

(ב) אם על פי דין תורה יש כח למלכות עכו"ם לענוש עונש הגוף אף לישראל, כגון מאסר כשעוברים על חוקי המדינה. ואם על פי דין יש להם כח כנ"ל, האם גם באופן זה יש עליו שם שבוי לענין מצות פדיון שבויים.

ענף א: בגדר מצות פדיון שבויים אם צריך סכנת נפשות דוקא

(א) גרסינן בפ"ק דב"ב (דף ח:): פדיון שבויים מצוה רבה היא. אמר ליה רבא לרבה בר מרי מנא הא מילתא דאמור רבנן דפדיון שבויים מצוה רבה היא, א"ל, דכתיב: (ירמיהו טו:ב) "והיה כי יאמרו אליך אנה נצא ואמרת אליהם כה אמר ה' אשר למות ומות ואשר לחרב לחרב ואשר לרעב לרעב ואשר לשבי לשבי", ואמר רבי יוחנן כל המאוחר בפסוק זה קשה

דוד ליכטנשטיין למד בישיבת מיר בירושלים עיה"ק, וזכה לשמוע שיעוריו הבהירים של רבו הגדול הרה"ג ר' נחום זצ"ל ארבע שנים. עוסק במלאכה ונהנה מיגיעת כפיו, עכשיו הוא גר בשכונת וועסלי הילס בראקלאנד קאונטי ניו יורק, ושם קובע מקום תפלתו בק"ק בית ברוך. שם הוא מרצה שיעורים מדי שבת בשבתו בעניני הלכה, על דברים העומדים על הפרק בעולם היהדות. המאמר לפנינו הוא משיעוריו הנ"ל ובוה רואה אור הדפוס לראשונה להגדיל תורה ולהאדירה.

מחבירו. חרב קשה ממות וכו' רעב קשה מחרב וכו', שבי קשה מכולם דכולהו איתנהו ביה, ע"כ. ופירש"י, וז"ל: שבי כולהו איתנהו ביה: שהוא ביד העכומ"ז לעשות בו כל הפצו אם למות אם לחרב אם לרעב, עכ"ל.

ומבואר דהא שפדיון שבויים הוא מצוה רבה מכל הצדקות, הוא באופן שכולם איתנייהו ביה שיש בו משום מות חרב ורעב. וכן מובא ברמב"ם בהלכות מתנת עניים (פ"ח ה"י), וז"ל: פדיון שבויים קודם לפרנסת עניים ולכסותן, ואין לך מצוה גדולה כפדיון שבויים, שהשבוי הרי הוא בכלל הרעבים והצמאים והערומים ועומד בסכנת נפשות. והמעלים עיניו מפדיונו הרי זה עובר על "לא תאמץ את לבבך" ו"לא תקפוץ את ירך" ועל "לא תעמוד על דם רעך" ועל "לא ירדנו בפרך לעיניך", וכיטל מצות "פתח תפתח את ירך לו", ומצות "וחי אחיך עמך", ו"ואהבת לרעך כמוך", ו"הצל לקוחים למות" והרבה דברים כאלו. ואין לך מצוה רבה כפדיון שבויים, עכ"ל.

ומדנקט הרמב"ם שבכלל מצות פדיון שבויים הוא הלאו של "לא תעמוד על דם רעך" וכן המצוה מדברי קבלה של "הצל לקוחים למות" על כרחך דמיירי היכא שיש בו סכנת נפשות, [או עכ"פ ספק סכנת נפשות].

וכן העתיק בשו"ע (יו"ד סימן רנ"ב סעיף ב') והוסיף עוד (שם סעיף ג'), וז"ל: כל רגע שמאחר לפדות השבויים, היכא דאפשר להקדים, הוי כאילו שופך דמים, עכ"ל. ומקורו משו"ת מהרי"ק (שורש ז').

ב) ויש לעיין טובא מסוגיא דגיטין (דף מו: -מז.). דתנן: "המוכר את עצמו ואת בניו לעובדי כוכבים אין פודין אותו, אבל פודין את הבנים לאחר מיתת אביהן". ובגמ': "אמר רב אסי והוא שמכר ושנה ושילש". ועוד שם: "ההוא גברא דזבין נפשיה ללודאי (פירש"י: אומה שאוכלין בני אדם) אתא לקמיה דרבי אמי, אמר ליה, פירקן, אמר ליה, תנן: המוכר עצמו ואת בניו לעובדי כוכבים אין פודין אותו, אבל פודין את הבנים משום קלקולא, וכ"ש הכא דאיכא קטלא", ע"כ.

והנה משמע דפעם ראשונה ושנייה מצוה לפדותן אף בכה"ג שליכא חשש מיתה, שהרי באופן שמבקשים להרגו פודין אף פעם שלישית.

ולכאורה צ"ע, הא מבואר בסוגיא בב"ב הנ"ל שמצות פדיון שבויים היא בכה"ג ד"כולהו איתנהו ביה" ואיך אומר כאן שבפעם ראשונה ושנייה יש מצוה אפילו כשאין חשש מיתה, וצ"ע.

ואין לומר שהוא מחלוקת הסוגיות, שהרי הרמב"ם בהלכות מתנות עניים (פ"ח ה"ג) הביא להלכה גם את הסוגיא דגיטין הנ"ל, וז"ל: מי שמכר עצמו ובניו לעכו"ם או שלוחה מהן ושבו אותן או אסרוהו בהלואתן, פעם ראשונה ושנייה מצוה לפדותן, שלישית אין פודין אותן, אבל פודין את הבנים לאחר מיתת אביהן. ואם בקשוהו להורגו פודין אותו מידם אפילו אחר כמה פעמים, עכ"ל.

וכל זה צריך פירוש וביאור ליישב ב' סוגיות הנ"ל.

ג) ולכאורה היה אפשר לחלק בין ספק סכנת נפשות לודאי סכנה, שכוונת הסוגיא בגיטין שמבקשין להרגו, היינו שהוא באופן שיש ודאי [או קרוב לודאי] סכנת נפשות, ובכה"ג הוא דפודין אפילו אחר כמה פעמים. והא דתנן שבמוכר עצמו פודים רק עד שלשה פעמים, זהו בסתם פדיון שבוים שאינו מצב של ודאי סכנה ורק ספק סכנה. וזו כוונת הגמ' בסוגיא דב"ב שכולהו איתנהו ביה - היינו שיש חשש ספק סכנת נפשות, וגם בספק סכנת נפשות יש בו אזהרה משום "לא תעמוד על דם רעך", ומשו"ה בכל פדיון שבוים מצוה רבה היא דכולן אתנהו ביה וכמו שנתבאר.

ד) וחילוק הנ"ל כבר נמצא בדברי הראשונים, כאשר יתבאר. דהנה כבר עמדו הראשונים על הא דתנן בגיטין בפרק השולח (דף מה.) "אין פודין את השבוין יתר על כדי דמיהן מפני תיקון העולם", דקשה מהא דאיתא בפרק הנזקין (שם דף נח.): תנו רבנן מעשה ברבי יהושע בן חנניה שהלך לדרך גדול שברומי, אמרו לו תינוק אחד יש בבית האסורים יפה עינים וטוב רואי וקווצותיו סדורות לו תלתלים הלך ועמד על פתח בית האסורים, אמר (ישעיה מב:כד) "מי נתן למשיסה יעקב וישראל לבוזזים", ענה אותו תינוק ואמר "הלא ה' זו חטאנו לו ולא אבו בדרכיו הלוך ולא שמעו בתורתו", אמר מובטחני בו שמורה הוראה בישראל, העבודה שאיני זו מכאן עד שאפדנו בכל ממון שפוסקין עליו, אמרו לא זו משם עד שפדאו בממון הרבה, ולא היו ימים מועטין עד שהורה הוראה בישראל ומנו רבי ישמעאל בן אלישע, ע"כ. ומבואר שפדהו רבי יהושע בן חנניה לאותו תינוק ביותר מכדי דמיו, ולכאורה הוא נגד משנה מפורשת הנ"ל.

וע' תוס' שם (ד"ה כל ממון שפוסקין עליו) שתירצו, וז"ל: כי איכא סכנת נפשות פודין שבוין יותר על כדי דמיהן, כדאמרינן בפרק השולח לעיל (דף מז.) גבי מוכר עצמו ואת בניו לעובדי כוכבים, כ"ש הכא דאיכא קטלא, עכ"ל.

ובחידושי הרמב"ן (שם דף מה.) שהביא תירוץ הנ"ל, וז"ל: ואי קשיא הא דאמרינן בפ' הניזקין העבודה לא אזוז מכאן עד שאפדנו בכל ממון שפוסקים עלי, אמרו לא זו משום עד שפדאו בממון הרבה, וי"ל וכו'. וי"א דכל היכא דאיכא **חששא דמיתה** פודין אותן בכל ממון שיכולין לפדותן. ולא מסתבר, דכל שבי כולהו איתנהו ביה, עכ"ל.

וע' בשדי חמד (ח"ה שו"ת דברי חכמים סימן ע"ז ד"ה מה שדחה) שהביא קושית הרמב"ן מספר בן אברהם (עה"ת פרשת ראה דף קט"ו ע"ג), ותירץ שכוונתם שרק באופן שהוא ודאי סכנה^א אז פודין יתר על כדי דמיהם, משא"כ בסתם שבוים שהוא רק בחזקת סכנה ולא ודאי, באופן זה הוא שתקנו שאין פודין יותר מכדי דמיהם, וע"ש עוד.

אמנם מדברי הרמב"ן מבואר שהתירוץ הנ"ל לא נתכוון שהסוגיא בהנזקין איירי בודאי סכנה אלא רק **חששא דמיתה** [וכנראה כוונתו דמהיכי תיתי לומר שבאותו מעשה

א וכן משמע ממה שהוכיחו התוס' מהא דמוכר עצמו "דאיכא קטלא" והיינו במבקשים להרגו והוא באופן של ודאי סכנה וכמו שכתבנו לעיל.

היה סכנה יותר מסתם שבוי] ולפיכך הקשה עליו הרמב"ן מהסוגיא דב"ב הנ"ל דכל שבי יש חשש מיתה.

והאמנם כדי לתרץ קושיית הרמב"ן צ"ל כמש"כ השדי חמד שכוונתם היא, שהמעשה של אותו תינוק ברומי היה בו ודאי סכנה, וכמו שנתבאר שיש לחלק בין ודאי סכנה לספק.

ה) והמאירי (גיטין דף מה.) כתב ליישב קושיית הרמב"ן הנ"ל, וז"ל: ויש שואלים בה [על מתני' שאין פודין יותר מכדי דמיהם] שהרי בפרק הניזקין אמרו העבודה לא אזוז מכאן עד שאפדנו בכל ממון שפוסקין עלי ולא זזו משם עד שפדאו בממון הרבה וכו'. או שמא כל שיש חשש מיתה אין לדבר קיצבא, ואע"פ שאמרו ב"ב (דף ח:) דרך כלל שבי כולהו איתנהו ביה, מכל מקום שבי שעיקרו לממון אין בו חשש מיתה (ובו אמרו הכלל, שאין פודין השבויין יותר על כדי דמיהן), עכ"ל.

מבואר מדבריו שסוגיא דפרק הניזקין איירי באופן של ספק סכנה, ואז פודין יותר מכדי דמיו, והא דתנן שפודין רק כדי דמיו איירי בפדיון שבויים באופן שאין בו אפילו חשש מיתה כגון שעיקרו משום ממון.

ושיטת המאירי מבואר, שאיכא מצות פדיון גם באופן שאין בו משום סכנת נפשות, רק שסתם פדיון שבויים שאין עיקרו משום ממון איכא פקוה נפשות ובוזה איירי הסוגיא בב"ב הנ"ל.

וכד אתינא להכא י"ל שגם התוס' הנ"ל נתכוונו כשיטת המאירי [אלא שדבריהם סתומים קצת] ולפ"ז אין צריך לתירוץ השדי חמד הנ"ל.

ו) ונראה שכשיטת המאירי מבואר עוד בדברי הש"ך.

דיעויין בשו"ע (יו"ד סימן רנ"ב סעיף ט'), שכתב וז"ל: הוא ואביו ורבו בשבי, הוא קודם לרבו, ורבו קודם לאביו, אמו קודמת לכולם, עכ"ל. וע"ש בש"ך (ס"ק י') שכתב, וז"ל: קודמת לכולן. פירוש, אפילו לדידיה, אף על גב דחיי קודמים לחיי אביו ורבו וכו', אפ"ה להוציא מבית השבי אמו קודמת לכולן, משום דלמא עבדי בה איסורא וכו'. ומשמע דאין בשביה זו משום סכנת נפשות, אבל אם יש סכנת נפשות חיי קודמין לשל אמו, עכ"ל.

ולכאורה כוונת הש"ך שאיירי שליכא סכנת נפשות, היינו אפילו בליכא אפילו ספק, שהרי גם בספק סכנה חיי קודמים.²

ולפ"ז הא דאיתא בשו"ע שאמו קודמת הוא באופן שליכא סכנה כלל, ומ"מ יש בו משום מצות פדיון שבויים.³

ב וכ"כ בברכי יוסף שמדוקדק מדברי הש"ך שמיירי בידוע שאין בשביה זו סכנת נפשות, ואינה כסתם שביה ד"כולהו איתנהו ביה". אלא שהעיר דסתמא קתני היה הוא וכו' בשבי אמו קודמת לכולם, ומשמע דמיירי בסתם שבי דכולהו איתנהו ביה שיש חשש סכנה, ונשאר בצ"ע, וע"ש עוד.

ג ודוחק לומר שאין בו מצוה, ורק כשכא לפדות בתורת רשות יש דין סדר שאמו קודמת.

וכן מצאתי בשו"ת ויאמר יצחק (בן וואליד, יו"ד סימן ס"ז) שכתב לפרש כן דברי הש"ך, שאף בליכא אפילו ספק סכנת נפשות יש חיוב לפדות, ובהמשך דבריו ביאר שאף באופן שלא יטמע בין גויים ורק משום צערא דגופא לחוד⁷ יש מצוה לפדותו, ע"ש.

ז) וכן משמע בדברי הרדב"ז (הלכות מתנות עניים פ"ח הי"ג), שכתב וז"ל: וכבר נשאלתי על היהודים הרגילים לגנוב ממון עכו"ם אם אנו מחוייבים לפדותם או מדמינן להו למי שלוה מהם ואסרוהו, או למי שהמיר, דמה לי אוכל נבלות ומה לי לא תגנוב. והעליתי דלעולם פודין אותו כדין מי שלוה מן העכו"ם, שהרי אינו גונב להכעיס אלא לתאבון, שאם היה מוצא ממון בהיתר לא היה גונב וכו', וכל שכן שהורגים על הגניבה. הילכך חייבים לפדותם אפילו כמה פעמים, עכ"ל.

ולכאורה משמע שאפילו ליכא סכנה מחוייבים לפדות, ורק לבסוף מסיק שכש"כ שיש מצוה משום שיש סכנה, אבל משמע שגם בלא סכנה איכא מצוה, [ואולי יש לדחות שכוונתו דכש"כ משום שאיכא ודאי סכנה, וצ"ע].

סיכום:

ח) המורם מכל הנ"ל, לדעת הרמב"ן מצות פדיון שבויים הוא רק באופן שיש בו סכנת נפשות. ולהשדי חמד גם דעת התוס' כשיטת הרמב"ן, אלא שלשיטתם יש חילוק בין ודאי סכנה לספק סכנה שבודאי סכנה פודין אף ביותר מכדי דמיהם, וכן בארנו בדעת הרמב"ם. אמנם דעת המאירי וכן נראה שהוא שיטת הי"א המובא ברמב"ן [וכן י"ל שהוא שיטת התוס'] שגם כשליכא אפילו חשש ספק נפשות הוא בכלל מצות פדיון שבויים, וכן משמע שהוא דעת הש"ך והרדב"ז.

אלא שנראה לומר בעיקר פלוגתתם, שאף לשיטת הרמב"ן ודעימיה שנקטו שסתם שבי הוא במצב של סכנת נפשות, היינו דוקא לענין המצוה הרבה המיוחדת של פדיון שבויים שהוא קודם לכל הצדקות וכו', וכן שמוכרין ס"ת בעבורו, אבל גם בלא סכנת נפשות יש מצוה לפדותם.

והטעם פשוט, שהרי הרמב"ם מנה הרבה מצות שהם בכלל מצות פדיון שבויים, ואמר שהוא בכלל צדקה ומצות ואהבת לרעך כמוך וכו', וזה שייך אף במקום שליכא חשש סכנה, ומשו"ה מחוייבין הציבור לפדות אף בשבי שעיקרו משום ממון אף שאין בו סכנת נפשות לפדותו.

וכן י"ל שמש"כ המאירי ודעימיה שאף בליכא סכנת נפשות מחוייב לפדותם היינו רק לענין שיש עכ"פ מצוה ומוטל על הציבור כן [כדמוכרח ממתני' ששבוי שעיקרו משום ממון פודין כדי דמיהם] אבל לענין שפדיון שבויים הוא מצוה רבה וקודם לכל הצדקות גם

ד ומפרש הא שבמוכר עצמו בקשו להרגו פודים אותו אף לאחר ג' פעמים, היינו בספק סכנת נפשות, אבל זה שמן הסתם פודים עד פעם שלישית הוא גם בליכא סכנה כלל, ע"ש.

לשיטתם בעי סכנת נפשות וכדמבואר להדיא בסוגיא דב"ב שהטעם שהוא מצוה רבה הוא משום דכולהו איתנהו ביה, שיש בו סכנה או עכ"פ ספק סכנה.

אלא שיש לתמוה שבשו"ת ויאמר יצחק הנ"ל ביאר לדעת הש"ך הנ"ל שאף בליכא סכנה מצות פדיון שבויים הוא קודם לפרנסת עניים ולכסותן ומצוה גדולה היא וכו'. ויש להעיר דזה סותר את הסוגיא דב"ב, וצע"ג.

ט) ולפי הנ"ל, אותם יהודים הנתפסים באותם מאסרים שאין בהם חשש סכנת נפשות, לכו"ע יש חיוב ומצוה על הציבור לפדותם מצרה לרוחה. ולאידך ראשונים אפשר שגם הוא בכלל עיקר מצות פדיון שבויים שהרבה הפליגו בה חז"ל שהוא מצוה רבה וקודם לכל הצדקות וכו'.

ענף ב: אם ע"פ דין תורה יש כח למלכות עכו"ם לענוש עונש הגוף אף לישראל

א) והנה בעיקר הדין של דינא דמלכותא דינא, יעויין ברשב"ם ב"ב (דף נד: ד"ה והאמר שמואל דינא דמלכותא דינא), וז"ל: כל מסים וארנוניות ומנהגות של משפטי מלכים שרגילים להנהיג במלכותם דינא הוא, שכל בני המלכות מקבלים עליהם מרצונם חוקי המלך ומשפטיו והלכך דין גמור הוא ואין למחזיק בממון חבירו ע"פ חוק המלך הנהוג בעיר משום גזל, עכ"ל.

ומבואר בדבריו שהטעם משום שכל בני המלכות מקבלים עליהם,^ה ולכן דינא דמלכותא דינא אף לענין דיני תורה. ויל"ע במש"כ הרשב"ם "ומנהגות של משפטי מלכים" ו"חוקי המלך ומשפטיו" אם זה כולל גם לענין שאר עונשין של יסורי הגוף כגון הכאה ומאסר וכדומה שזה גם בכלל קבלתם כיון שהוא בכלל חקי ומשפטי המלך, או רק לענין דיני ממונות הוא כן, וצ"ע.

ב) אמנם הדבר מפורש בדברי הרשב"א (החדשות מכתב יד סימן שמ"ה, מובא בב"י חו"מ סימן שפ"ח אות ט"ז), וז"ל: וגדולה מכל אלו בנדון שלפנינו, שאנו לא דננו, אלא נשאל נשאלנו מאת המלך יר"ה לראות בעינינו ולהגיד לו עצתנו לפי מה שעשה [והנידון על מסור אחד שנשאלו הרשב"א ועוד מהמלך אם להרגו, והורו לו שהוא חייב מיתה וצוה המלך להרגו], ואמרנו שהוא יכול להמיתו, לפי שלא נאמרו כל הדברים הללו אלא בדיני סנהדרין מגזרת הכתוב, אבל בדינא דמלכותא אין משגיחין בכל אלו, שאין דינם אלא אחר ידיעת האמת, ונהרג בדיני המלכות אפילו על פי קרובים ואפילו על פי עצמו ושללא בהתראה ושללא בעשרים ושלשה, שאין דין המלכות אלא אחר ידיעת האמת. כי אם אין אתה אומר כן אלא שאתה מעמיד הכל על דין תורה כדין סנהדרין, היה העולם

ה ואף במי שעומד וצווח שאינו מקבל עליו לכאורה בטלה דעתו, וצ"ע. וע"ע בר"ן בנדרים (דף כח. ד"ה במוכס) בשם תוס' שדוקא במלכי עובדי כוכבים אמר דדינא דמלכותא דינא מפני שהארץ שלו ויכול לומר להם אם לא תעשו מצותי אגרש אתכם מן הארץ וכו', ע"ש.

שמם שירבו הרצחנים וחבריהם, וכדר' עקיבא אלו הייתי בסנהדרין לא היה אדם נהרג מעולם. ואמרו כל הסנהדרין שהרגו שני פעמים נקרא קטלנית, עכ"ל.

ועוד הביא הרשב"א מסוגיא בב"מ (דף פג:) דאיתא שרבי אלעזר ב"ר שמעון היה ממונה ממלך והיה תופס גנבים והיה המלכות עונשים וממיתים אותם, וכן רבי ישמעאל ב"ר יוסי (שם פד.). ואף על גב דא"ל רבי יהושע בן קרחה חומץ בן יין וכו' וכן אמר ליה אליהו לרבי ישמעאל ב"ר יוסי, לא היו טועים גמורים בדינים מפורשים אלא שמחמת חסידותן טענו להם שהיה להם להמנע מלהרוג על מה שלא חייבה תורה מיתה, אבל מעיקר הדין כל שהוא ממונה על כך מהמלך דן ועושה במשפטי המלוכה כי מלך במשפטים אלו יעמיד ארץ, עכתו"ד.

וכ"כ שם הריטב"א (ד"ה אמר להם תפסוהו), וז"ל: והא דדאין בלא עדים והתראה ושלא בזמן סנהדרין, שאני הכא דשליחא דמלכא הוא ומדיני המלכות להרוג בלא עדים והתראה לייסר העולם, כמו שראינו בדוד שהרג גר עמלקי ושלוחו של מלך כמותו. ומ"מ במקום שאין כח למלך לעשות כן מחוקי המלכות אף הממונה שלו אינו רשאי ואם אמר לו המלך לעשות כן יהרג ואל יעבור, עכ"ל.

ומבואר בדבריהם שיש למלכות כח להעניש אף ישראל בעונשי הגוף ומיתה, וגם באופן שלא כדין תורה [כגון בלא עדים ובלא התראה וכו']. וכל שהוא מחקי המלכות גם רשאי ישראל שהוא בשליח המלכות למסרו להם להנך עונשים ואף למיתה.

וע' שו"ת מהר"ם שי"ק (חו"מ סימן נ') שנשאל בישראל שנחשד שהרג, וכתב שלפי הריטב"א הנ"ל מי שמשדל להביאו במשפט כדין עושה שיש למלכות עכו"ם כח לענוש ביסורים ומיתה. [ומסיק שלמעשה אין לגדולי ישראל להתאמץ ולהשתדל בזה אלא שב ואל תעשה עדיף, ע"ש עוד, ועי' להלן].

אמנם בשו"ת הנ"ל (ד"ה אבל) מדייק מדברי הרמב"ם בהלכות רוצח (פ"ב ה"ד) שחולק על הריטב"א הנ"ל, וס"ל שרק למלך ישראל יש כח לענוש כן שלא בעדים והתראה, ע"ש [ויש לדחות].

ויש להעיר עוד בשיטת הרמב"ם, דהנה מש"כ הרשב"א הנ"ל דלא קי"ל כרבי יהושע בן קרחה ואליהו הנביא שם שכנראה חולקים וס"ל שאין למסור לעכו"ם, שכוונתם רק למדת חסידות אבל מעיקר הדין קי"ל כשיטת רבי אלעזר ב"ר שמעון שיכולין למסור.

אמנם בעין משפט (שם דף פג: אות ד-ה) ציין על דברי רבי יהושע בן קרחה למש"כ הרמב"ם בהלכות חובל ומזיק (פ"ח ה"ט), וז"ל: אסור למסור ישראל ביד גוים בין בגופו בין בממונו, ואפילו היה רשע ובעל עבירות ואפילו היה מיצר לו ומצער, וכל המוסר ישראל ביד גוים בין בגופו בין בממונו אין לו חלק לעולם הבא, עכ"ל. וכן ציין למש"כ בשו"ע (חו"מ סימן שפ"ח סעיף ט') שהעתיק דברי הרמב"ם הנ"ל. ומשמע שהבין שלהרמב"ם קי"ל כרבי יהושע בן קרחה.

אמנם מדברי הב"י לא משמע כן, שהעתיק דברי שו"ת הרשב"א הנ"ל, ומ"מ בשו"ע הביא דברי הרמב"ם הנ"ל.

ולכאורה צ"ל שהם ב' דינים נפרדים, שכל שהוא שליח המלך יכול למסור ואין בו איסור מסירה, אמנם מי שהוא יחיד ואינו שליח המלך אסור למסרו למלכות [ואף בכה"ג שיש למלכות כח ורשות לענוש כן].

ג) וע"ע בשו"ת שבט הלוי (ח"ב סימן נ"ח) שנשאל באחד שעובד במשרד המכס וכשהוא רואה מי שרימה את הממשלה וצריך למסור אותו לבית המשפט אם זה בגדר מלשין או דינא דמלכותא דינא.¹

והשיב, וז"ל: הגה בעצם דין מכס לית דין ולית דיין שזה נכנס בגדר דינא דמלכותא דינא וכו'.¹ ולענין למסור למלכות הנה מש"ס ב"מ (דף פג:) בעובדא דר"א בר"ש דהוי מסר גנבא למלכות מוכח דהוא מותר משום הורמנא דמלכא, ואף על גב דאמרו לי' עד מתי אתה מוסר עמו של אלקינו להריגה, היינו משום שנוגע לסכנת נפשות של ישראל, וכן מש"כ אליהו הנביא זל"ט שם (דף פד.) לר' ישמעאל ב"ר יוסי, אבל מעיקר הדין משמע דגם בכזה איכא דין מלכות עיין היטב בריטב"א שבשטמ"ק, עכ"ל.

וע"ש שכתב שכיון שהוא מחוייב מן הדין א"כ אין לו דין מוסר (ע' חו"מ סימן שפ"ח סעיף י"ב), ואף שעכ"פ אסור מטעם אחר משום שהוי כמשיב אבידה לעכו"ם, מ"מ מי שממונה על כך מהמלכות אין בזה איסור וכמבואר בסוגיא הנ"ל.¹

ונראה שזה כמו שכתבנו לעיל ששליח המלך שאני, אלא שלדברינו מוכח שאף בכה"ג שיש ליחיד שאינו שליח המלך דין מוסר מ"מ לשליח המלך מותר והוא חידוש [וכן מוכח בדברי שו"ת אגרות משה שמובא להלן אות ה'].

ד) והנה ניחזי אנן באופן שיש כח ורשות למלכות לענוש אם יש בו משום מצות פדיון שבויים.

ולכאורה הסברא נותנת שכיון שעכ"פ מי שהוא שליח המלך יכול למסור והטעם משום שיש רשות להמלכות לענוש כן וכדמבואר בדברי הרשב"א והריטב"א, ואף להריגה, א"כ אין בו מצות פדיון. והגה בעצמך - אם היה בו מצות פדיון א"כ איך היה מותר לרבי אלעזר ב"ר שמעון למסורו למלכות גם להריגה, אלא על כרחך כיון שהוא נענש כדין אין מחוייב לפדותו.

ונראה שאף דלגבי היחיד שאינו שליח המלך יש לו דין מוסר מ"מ נראה שכל זה רק שאסור למסור להם בידים, אבל שיהא מחוייב לפדותו לא מצוינו.

ה) ויש להעיר ע"פ מש"כ בשו"ת אגרות משה (או"ח ח"ה סימן ט' אות י"א) שנשאל אם מותר למסור גנב שגנב ס"ת וכלי כסף מביהכ"נ לערכאות המדינה, והשיב וז"ל: שידוע

ו וע"ע בשו"ת אגרות משה (חו"מ ח"א סימן צ"ב) שנשאל ג"כ בענין זה.
 ז ז"ל: גם לדעת החולקים בחו"מ סימן שס"ט ס"ח ברמ"א, ועיין בש"ך חו"מ סי' ע"ג ס"ק ל"ט ובלבוש סוף סימן שס"ט שם ובתשובת השיב משה סימן צ' בזה, עכ"ל.
 ח ומסיק שם דמ"מ לכתחלה כדאי שלא לקבל משרה כזאת שיהיה צריך למסור אפילו בהיתר דלאו משנת חסידים הוא.

שהם דנים ביסורי הגוף במאסר הרבה שנים, הנה לכאורה פשוט שאין שייך להתיר. אף אם לא היה כלל איסור לידון בדיני המדינות לפני שופטי המדינה, אבל הא אין לנו למוסרו לדונו בדברים שלא שייך בדיני התורה, שהוא ממון כפי שומת הבקיאין, והם דנים ביסורים שזה לא חייבה תורה. וע' במו"ק (דף יז.) וכו'.^ט חזינן דאף על גבא אסור להחמיר יותר מדינו שחייבה תורה. וא"כ פשוט שגם מכות וישיבה במאסר וכל יסורי הגוף, שאסור וכו', וממילא לא שייך להתיר למסור את הגנב לערכאות, לדונו במאסר ובשאר עונשי הגוף, עכ"ל.

ובסוף התשובה הקשה מסוגיא דב"מ הנ"ל, וז"ל: ולא קשה מעובדא דר"א בר"ש ור' ישמעאל בר' יוסי בב"מ (דף פג:), כדתירץ הב"י בסוף סימן שפ"ח, דכיון שנתמנו ע"ז מהמלכות שאני, והביא זה מתשובת הרשב"א, עכ"ל.

הנה מבואר בדבריו שכל שהמלכות עונשים יותר מדברי תורה יש בו איסור מסירה, וישיבה במאסר הוא ג"כ בכלל, שהרי מדין תורה אין על הגנב והגזלן אלא חיוב תשלומין ולא עונש ויסורי הגוף, וא"כ מטעם זה הוא בכלל מסירה.

ולכאורה יש להעיר מדברי שו"ת הרשב"א והריטב"א הנ"ל שמבואר שיש כח למלכות לענוש כן אפילו יותר מדיני תורה.

ועל כרחק צ"ל כמש"כ לעיל דאיסור מסירה שאני והוא אף באופן שיש כח למלכות לענוש כן. אמנם כיון שעכ"פ יש למלכות רשות לעשות כן מי שהוא שליח של המלכות יכול למסור וכמש"כ גם האגרות משה להדיא, והדברים מחודשים מאד.

(ו) ויל"ע בגוונא הנ"ל שיש בו איסור מסירה כיון שהוא יותר מדיני תורה אם יש בו עכ"פ משום מצות פדיון שבויים.

ולכאורה אי נימא שיש בו מצות פדיון שוב יקשה שא"כ איך מותר אפילו מי שהוא שליח המלך למוסרו למלכות. וכי נימא שאחר מחוייב לפדותו והוא מותר למוסרו - הרי גם על השליח מוטל עליו לפדותו וכש"כ שלא למוסרו, וצ"ע בזה.

ט וז"ל: ועיין במו"ק דף י"ז ע"א, בעובדא דר"ל הוה מנטר פרדיסא, אתא ההוא גברא וקאכיל תאיני, רמא ביה קלא ולא אשגח ביה, ושמתייה ר"ל, וא"ל ההוא גברא אדרבה ליהוי ההוא גברא בשמתא, אם ממון נתחייבתי לך נידוי מי נתחייבתי לך, ושאל ר"ל בבי מדרשא ואמרו שלו נידוי שלך אינו נידוי, והוצרך ר"ל להתיר נידויו. חזינן וכו', עכ"ל.

סיכום:

ז) ונראה לנידון הנ"ל במי שנתחייב במשפט כדין [ולא מתוך עלילות ובהגזמה וכדומה] בערכאות של המדינה בעבור עוונות שעשה ולדיניהם מחוייב מאסר, נראה שלפי הראשונים הנ"ל שיש כח למלכות לענוש כן בעונש הגוף, אין בו משום מצות פדיון שבויים.

ואף לפי מש"כ בשו"ת אגרות משה שגנב ומזיק יש בו איסור מסירה אם המלכות מענישין יותר מדין תורה, אבל מ"מ חיוב פדיון שבויים לא מצינו [והראיה שהרי מי שהוא ממונה מהמלך מותר למסור בכה"ג, וכמו שנתבאר], וצ"ע בזה.

וכן ראיתי מובא בספר עלהו לא יכול שהביא שאחד ששאל להגרש"ז אורבאך זצ"ל אודות מי שנתפס במאסר שגנב סכומי כסף גדולים ונידון לכמה שנים במאסר ונשאל אם ראוי לאסוף כסף לפדותו משום מצות פדיון שבויים. והשיב: פדיון שבויים?! - מה זה פדיון שבויים, פדיון שבויים הוא כאשר תופסים בלא טעם מוצדקת אבל מי שגנב והתורה אמרה "לא תגנוב" והוא גנב, אדרבה טוב שישב קצת בכלא וילמד שאסור לגנוב, עכ"ד.¹ אלא שיש להעיר מדברי הרדב"ז (הלכות מתנות עניים פ"ח הי"ג) שכתב, וז"ל: וכבר נשאלתי על היהודים הרגילים לגנוב ממון עכו"ם אם אנו מחוייבים לפדותם אי מדמינן להו למי שלוה מהם ואסרוהו או למי שהמיר דמה לי אוכל נבלות, ומה לי לא תגנוב. והעליתי דלעולם פודין אותו כדין מי שלוה מן העכו"ם שהרי אינו גונב להכעיס אלא לתאבון שאם היה מוצא ממון בהיתר לא היה גונב. ומזה הטעם אפילו הוא רגיל לגנוב ממון של ישראל ותפסוהו העכו"ם פודין אותו ואפילו לפי דעת האומרים דמומר אוכל נבלות לתאבון אין ישראל חייבין לפדותו הכא איכא טעמא אחרינא, שכל הגונבין ממון העכו"ם טועין וסוברין דקרא ד"לא תגנוב" בישראל קאי וסומכין על קרא ד"ראה ויתר" כו' (חבוקק ג:ו) וכיון שהם טועין בדין אינם נקראים מומרים וכל שכן שהורגים על הגניבה הילכך חייבים לפדותם אפילו כמה פעמים, עכ"ל.

הרי מבואר שאף שתפסוהו על גניבה ולכאורה תפסוהו כדין מ"מ יש מצוה לפדותו, וצ"ע.

¹ וכן שמעתי מעשה במי שביקש מאת הגאון הטייפלער זצ"ל ברכה להצלחה למי שהיה עובר משפט בערכאות של מדינת ארצה"ב עבור גניבה, וענה לו: "אם באמת גנב מגיע לו ואם לאו ה' יעזור", עכ"ד.

פרק ב' בענין פדיון שבויים על ידי תמורת שחרור של מחבלים

כידוע תפסו הערבים המחבלים ימ"ש כמה חיילים וביניהם גלעד שלית נ"י ולאחר משא ומתן הסכימו לשחררם תמורת שחרור של אלף ערבים שהם במאסר אצל מדינת ישראל. וכידוע אותם הערבים התעסקו בחבלנות בעבר וידיהם מלאים דם של אחינו בני ישראל ל"ע.

ויש לדון בו ע"פ דין תורתנו הק' בכמה אופנים:

- (א) ע"פ המבואר במתני' (גיטין מה.) שאין פודין את השבויין יתר על כדי דמיהן, מפני תיקון העולם, יש לדון אם שייך זה לנד"ד שלכאורה הוא ביותר מכדי דמיהם.
- (ב) יש לחוש שיצא שכרו בהפסדו שהרי אותם הערבים שידועים למחבלים ורוצחים הרי יש הסתברות גדולה שהרבה מהם חוזרים לסורם וא"כ בשחרורם גורם עוד חשש פקוח נפשות, ואפשר אפילו שהמשחררם חשוב כרודף.

ענף א: בדין אין פודין את השבויין יותר מכדי דמיהן

(א) תנן בגיטין (דף מה.) אין פודין את השבויין יתר על כדי דמיהן, מפני תיקון העולם, ע"כ. ובסוגיא שם איתא: איבעיא להו: האי מפני תיקון העולם משום דוחקא דצבורא הוא, או דילמא משום דלא לגרבו ולייתו טפי. ת"ש: דלוי בר דרגא פרקא לברתיה בתליסר אלפי דינרי זהב. אמר אביי, ומאן לימא לן דברצון חכמים עבד דילמא שלא ברצון חכמים עבד, ע"כ.

ופירש"י, וז"ל: מפני דוחקא דציבורא הוא: אין לנו לדחוק הצבור ולהביאו לידי עניות בשביל אלו. או דילמא: דלא ימסרו עובדי כוכבים נפשיהו וליגרבו ולייתו טפי מפני שמוכרין אותן ביוקר. ונפקא מינה בתליסר אלפי דינרי: אלמא משום דוחקא דציבורא הוא, עכ"ל.

והנה הרמב"ם כתב בהלכות מתנות עניים (פ"ח הי"ב) וז"ל: אין פודין את השבויים ביתר על דמיהן מפני תקון העולם, שלא יהיו האויבים רודפין אחריהם לשבותם, עכ"ל. וכן הובא בשו"ע (יו"ד סימן רנ"ב סעיף ד').

ולפ"ז אף אם יש לו אב עשיר או קרוב שרוצה לפדותו בדמים הרבה ולא יפילהו על הצבור מ"מ אסור לפדות ביתר מכדי דמיהם מדינא דמתני' משום תיקון העולם.

(ב) והנה יש לדון עוד ע"פ מה שחדשו מקצת ראשונים שבמקום סכנה פודין יותר מכדי דמיהם.

יעויין בסוגיא בפרק הנזקין שהבאנו למעלה (גיטין נח.), דאיתא שם: ת"ר: מעשה ברבי יהושע בן חנניה שהלך לדרך גדול שברומי, אמרו לו: תינוק אחד יש בבית האסורים, יפה עינים וטוב רואי וקוצותיו: סדורות לו תלתלים. הלך ועמד על פתח בית

האסורים, אמר: (ישעיהו מב:) "מי נתן למשיסה יעקב וישראל לבוזזים" ענה אותו תינוק ואמר "הלא ה' זו חטאנו לו ולא אבו בדרכיו הלוך ולא שמעו בתורתו". אמר מובטחני בו שמורה הוראה בישראל, העבודה! שאיני זו מכאן עד שאפדנו בכל ממון שפוסקין עליו. אמרו לא זו משם עד שפדאו בממון הרבה, ולא היו ימים מועטין עד שהורה הוראה בישראל. ומנו רבי ישמעאל בן אלישע, ע"כ.

ובתוס' שם (ד"ה כל ממון שפוסקין עליו) הקשו, וז"ל תירוצם: כי איכא סכנת נפשות פודין שבויין יותר על כדי דמיהן כדאמרינן בפרק השולח (לעיל דף מד.) גבי מוכר עצמו ואת בניו לעובדי כוכבים כ"ש הכא דאיכא קטלא. אי נמי משום דמופלג בחכמה היה, עכ"ל. וכן מובא תירוץ זה ברמב"ן (גיטין מה.) בשם י"א, וכן במאירי (שם). והנה כבר הארכנו לעיל (פרק א' ענף א' אותיות ג'-ה') בביאור השיטה הנ"ל אי דוקא באופן שיש ודאי סכנה פודים יותר מכדי דמיהם או גם בספק סכנה. אלא שנראה שאצל הערבים הללו ימ"ש נוטה שהוא ודאי סכנה, ולכן לשיטת התוס' ודעימיה הרי פודים אותם גם ביותר מכדי דמיהם.

ג) אלא שיש לדון אי קי"ל לדינא כתירוץ הנ"ל. ע' בפתחי תשובה (שו"ע שם סימן רנ"ב ס"ק ד') שהביא בשם כמה תשובות מגדולי אחרונים דלא קי"ל כתירוץ הראשון שבתוס'.^א

ועוד הביא משו"ת כנסת יחזקאל (סימן ל"ח) שכתב שאותו תירוץ של תוס' לא שייך אלא לפי הטעם משום דוחקא דצבורא שבכה"ג שיש סכנת נפשות צריך הציבור לדחוק יותר, אבל לפי הטעם דלא לגרבי ולייתו טפי הסברא הוא להיפך דאם בסכנת נפשות פודין יותר מכדי דמיהן א"כ ירצו להרוג את השבויים כדי שיפדו יותר מכדי דמיהם, וגם יגרבו וירצו להרוג עוד. וא"כ כיון שהרמב"ם והשו"ע פסקו כטעם הנ"ל א"כ על כרחך לא קי"ל כתירוץ התוס',^ב וע"ש עוד.

ונראה שבנד"ד יש לצדד שמותר לפדות יותר מכדי דמיהם, דידוע שכל חיל יוצא לצבא בידעיה ובהבטחה שאם יתפס ח"ו יעשו בעבורו כל המאמצים כדי לשחררו, ובלא זה לא יתעסק למלאות תפקידו כראוי, כגון לסכן את עצמו בשביל להציל חבירו שנפל ביד האויב וכדומה. ונמצא שאם פודים אותם רק בכדי דמיהם הוא מפריע גדול באופן שיש חשש שעל ידי זה מרתיע החיילים מלעשות תפקידם כראוי. ולפ"ז יש כעין הטעם של "דלא לגרבי ולייתו" שאדרבה אם אין פודין יותר מכדי דמיהם מרבה עוד סכנה.

יא וכן משמע בשו"ע שם שהביא לדינא תירוץ הב' של התוס', וז"ל: וכן לת"ח, או אפילו אינו ת"ח אלא שהוא תלמיד חריף ואפשר שיהיה אדם גדול, פודים אותו בדמים מרובים, עכ"ל. יב ולפי זה צ"ל שהתוס' פסקו כאותו הטעם של דוחקא דציבורא. ובאמת במסקנת הגמ' שם בגיטין הוא בעיא דלא איפשטא, וע"ש בר"ן על הרי"ף (דף כג. ד"ה או דילמא) מש"כ בזה. וע' בביאור הגר"א (ס"ק ו') שביאר הוכחת השו"ע לפסוק כהטעם של דלא לגרבו. אלא שיש להעיר מדברי המאירי, שפסק כטעמא דלא לגרבו ומ"מ הביא תירוץ של התוס' הנ"ל שכשיש חשש מיתה אין לדבר קצבה, וצ"ע.

ענף ב: אם יש חשש בשחרור המחבלים משום שחוזרים לסורם ועוד

א) והנה היה אפשר לדון מטעם אחר שאין לפדותו תמורת אלף מחבלים, כיון שבשחרורם כידוע יש הסתברות גדולה שהרבה מהם חוזרים לסורם לחבל ולהרוג שוב, וא"כ בשחרורם גורם עוד חשש פקוח נפשות.

ונראה שיש לדמות לזה מש"כ בש"ך (חו"מ סימן קס"ג ס"ק י"ח), וז"ל: המלך או שר שמטיל איזה דבר על עשיר א' או ב', ויש ליהודי א' כח בהיכל המלך והשר להשתדל לפוטרו, אם הדבר ברור וודאי שאם יפטרם לאלו יטיל על אחרים אי רשאי להצילם לאלו או לא. פסק בתשובת מהריב"ל (ח"ב סימן מ) דאם כבר הטיל המלך על אנשים ידועים ופרט אותם ונלכדו ברשתו אזי אין יהודי רשאי להשתדל לפוטרו בשום ענין שיזיק לאחרים בודאי, אבל אם יצא גזרה להטיל על ב' אנשים בסתם יכול יהודי להשתדל על איזה אנשים שרוצה שלא יהיו בכלל הגזירה אף שבודאי יכנסו אחרים, עכ"ל, וע"ש עוד. ונראה שכן הוא בנד"ד, כיון שכבר תפסו אחד א"כ אי תמורת שחרורו גורם שאחרים הם בפקוח נפשות הרי מזיק לאחרים, ואף שאינו ברי היזיקא מ"מ כיון שיש הסתברות גדולה שחוזרים לסורם י"ל שוא"ת עדיף, וצ"ע.

ב) ועוד יש לדון לענ"ד, דהנה בעיקר חובת פדיון שבויים שהוא מצוה רבה שמוטל על הציבור להשתדל לפדותם, הרי לא מצינו אלא שמחוייבים הציבור לפדותם בממון וגם לעסוק בגופם שהוא בכלל חיוב צדקה והחסד, אבל לא מצינו שמחוייבים הציבור לסכן עצמם כדי לפדותם.

ואשר על כן נראה שבאופן שגורם לסכנת נפשות אצל הציבור או אחרים באופן זה אינו בכלל החיוב של פדיון שבויים.

ג) יש להוסיף עוד שכיון שלאחר שחרורם אותם המחבלים רובם חוזרים לסורם להרוג ח"ו מאחינו בני", א"כ מי שמשתדל לשחררם יש לו גם דין רודף.

ונראה שגם הגורם ליהרג יש לו גם דין רודף מהא דמצינו לענין מוסר שחשוב רודף, עי' רמב"ם בהלכות חובל ומזיק (פ"ח ה"י), וז"ל: מותר להרוג המוסר בכל מקום ואפילו בזמן הזה שאין דנין דיני נפשות, ומותר להרגו קודם שימסור אלא כשאמר הריני מוסר פלוני בגופו או בממונו ואפילו ממון קל הרי התיר עצמו למיתה, ומתירין בו ואומרין לו אל תמסור, אם העיז פניו ואמר לא כי אלא אמסרנו מצוה להרגו וכל הקודם להרגו זכה, עכ"ל. וכן מובא בשו"ע (חו"מ סימן שפ"ח סעיף י) והטעם משום שחשוב כרודף, ע"ש ברמ"א עוד פרטים בזה.

והנה במוסר לעכו"ם אינו אלא גרמא בעלמא [ע' ביאור הגר"א שם ס"ק ע"ד] ומ"מ חשוב כרודף, וא"כ ה"ה בנד"ד מי שמשתדל בשחרור אותו השבוי תמורת מחבלים הרי ע"י שחרורם הוא גורם לעוד פקוח נפשות ויש לו דין רודף לכאורה.

סיכום:

נראה שבנד"ד יש כמה ספיקות אם יש לפדות גלעד שליט נ"י שלתמורת פדיונו משחררים אלף מחבלים.

א) יש לדון משום שהוא יותר מכדי דמיהם, [שלכאורה חייל אחד תמורת אלף מחבלים נראה כיתר מכדי דמיהם לפי מה שנהוג בין שאר האומות כשמחליפים חייליהם] ואף שיש בו סכנת נפשות לא שנא.

ב) נראה שבכה"ג שיש סכנה לאחרים ליכא מצות פדיון שבויים כלל.

ג) יש לדון כיון שבשחרור המחבלים יש חשש גדול שחוזרים לסורם בכה"ג אדרבה יש לאסור מטעם שכל המשתדל בזה חשוב כרודף.

כמובן, כל זה לא כתבנו לדינא אלא לפלפולא כדרכו של תורה, ויה"ר שלא נצטרך לדון בכגון זה למעשה. והמקום ירחם עליהם ולכל אחינו בית ישראל הנתונים בצרה ובשביה ויוציאם מצרה לרוחה בזמן קרוב, אכ"ר. ❧